

Лілія Подворна

Історія формування колекції ікон у Донецькому обласному художньому музеї

Liliya Podvorna

The History of Forming the Icon Collection in Donetsk Regional Art Museum

The goal of the article is the investigation of the history of the icon collection in Donetsk Regional Art Museum which has significant peculiarities. The chronology of the exhibitions is represented as the concluding stages of the whole museum work on the gathering, investigation, restoration and popularization of the collection. The main sources of the fund replenishment and the most valuable incomings are named.

Keywords: the icon collection, Donetsk Regional Art Museum, the chronology.

Метою статті є дослідження історії колекції іконопису в Донецькому обласному художньому музеї, яка має виразні особливості. Хронологія виставок репрезентована як підсумкові етапи загальномузейної роботи з комплектування, дослідження, реставрації та популяризації зібрання. Названо основні джерела поповнення фондів і найцінніші надходження.

Ключові слова: колекція ікон, Донецький обласний художній музей, хронологія

Донецький обласний художній музей (ДОХМ) – один із найбільших художніх музеїв України. Історія формування його багатоманітного зібрання, в яке входить близько п'ятнадцяти тисяч творів вітчизняного та світового образотворчого мистецтва XVI – поч. XXI ст., а також невелика колекція античного прикладного мистецтва, на різних етапах існування мала певні притаманні лише йому особливості. Вивчення історії тематичної збірки ікон ДОХМ, як складової частини загальномузейного фонду сакрального мистецтва України, має практичне значення для дослідження церковних старожитностей, сприяє введенню місцевих пам'яток до національного наукового вжитку.

Музей образотворчого мистецтва у м. Сталіно (тогочасні назви) було відкрито у вересні 1939 р.. За перші роки існування створено невелике зібрання, що нараховувало більше 400 робіт, серед яких переважали твори живопису. У 1941 р., коли Донбас окупували війська фашистської Німеччини, майже повністю були розкрадені музейні фонди й цілком втрачена документація. Це суттєво ускладнює дослідження довоєнної історії музею. Основою для написання цієї статті стали роботи донецьких науковців попередніх часів: директора ДОХМ В. М. Шитікова, заступника директора з наукової роботи В. П. Філатової¹ та, особливо фундаментальна праця провідного наукового співробітника Т. М. Панової².

Історія колекції ікон починається з часів повоєнного відтворення Сталінської міської картинної галереї (назва тієї пори) у 1960-ті р. Кожний етап її комп-

лектування мав ряд особливостей. Від довоєнної збірки залишилось лише 11 творів живопису й графіки, які врятував і зберіг донецький художник Євген Грейліх³. Довелося заново формувати зібрання. Основним джерелом тогочасних надходжень були фонди Дирекції художніх виставок України, запасники художніх музеїв республіки, всесоюзні та республіканські виставки. Значну частину експонатів до Донбасу передали музеї Києва, Харківський, Лебединський художні музеї, Львівський музей українського мистецтва, Закарпатська, Феодосійська, Львівська, Севастопольська й Симферопольська картинні галереї. Допомогли музею у його відродженні Державний Ермітаж, Державна Третяковська галерея, Державний Музей образотворчих мистецтв ім. О. Пушкіна. Це були дуже різноманітні, нерівноцінні за художнім рівнем твори усіх видів та жанрів мистецтва. Всіх, окрім сакрального. Не було церковних пам'яток і в довоєнній збірці. Приємним винятком серед значного потоку надходжень 1960-тих років стали дві ікони із Закарпатської картинної галереї («Христос Учитель». І. Бродлакович-Вишенський. Кін. XVII ст. – поч. XVIII ст., Україна. Галичина; „Святий Миколай Чудотворець». XVII ст., Західна Україна) й одна із Державного Ермітажу („Воскресіння Христове з пристоячими св. Марком, єпископом Арефусійським і св. Великомученицею Катериною». XVIII ст., Росія. Санкт-Петербург). В цей же час у музейній збірці з'явилися перші богослужбні книги. За планами донецьких науковців твори іконопису, як характерні репрезенти початкового періоду історії вітчизняного образотворчого мистецтва, що представляють один із провідних напрямів розвитку мистецької культури, повинні були розпочинати новозбудовану експозицію художнього музею. Але нечисленність тематичної колекції ставила під сумнів якісне здійснення задуму, тому поодинокі сакральні старожитності на довгий час залишились в фондосховищах, очікуючи реставрації. Дирекція музею та особливо провідний науковий співробітник Т. М. Панова взяли за мету сформувати у ДОХМ фундаментальну колекцію ікон.

На межі 1960-70 рр., за підтримки фахівця відділу давньоруського мистецтва Державної Третяковської галереї В. Антонової, через експортний відділ Всесоюзного виробничо-художнього комбінату Міністерства культури СРСР до збірки ДОХМ надійшло дев'ять храмових ікон XVII–XVIII ст. (Іоанн Предтеча Ангел пустелі «XVIII ст. Росія; Спас Вседержитель, із деісусного чину». XVII ст. Росія. Московська школа; «Св. Апостол Павло. Трійця». Кін. XVII– поч. XVIII ст. Центральна Росія тощо). Твори походили зі старовинних, часто напівзруйнованих храмів віддалених районів Росії, де проводили свої дослідження науковці столичних музейних закладів. Згодом колекція одержала важливе поповнення у вигляді восьми храмових ікон XVIII ст., привезених співробітниками Центрального музею давньоруської культури та іконопису ім. А. Рубльова з наукових

експедицій Архангельською областю. Серед них найціннішими здобутками для колекції стали: «Чудо св. Георгія про змія». Михайло Криловський. 1777 р., Росія, Великий Устюг; «Свв. Пророки Іезекіль та Іоїль, з пророцького чину». XVIII ст., Російська Північ; «Цар Соломон та св. пророк Ілля, з пророцького чину». XVIII ст., Російська Північ тощо). Згідно наказу МК УРСР № 287 від 28 травня 1968 р. із Донецького обласного краєзнавчого музею до фондів художнього було передано Євангеліє в чудовій оправі у стилі бароко і кілька цінних ікон («Богородиця Утоли мої Печалі в Скорботах». XVIII ст., Західна Україна; «Богородиця Знамення». Поч. XIX ст., Росія; «Богородиця Почаївська». 1776 р. (?), Україна. Волинь; «Свята Преподобна Євфросінія Суздальська і св. Апостол Андрій Первозваний». XVIII ст., Росія. Санкт-Петербург тощо).

Впродовж 1970-80-тих рр. колекція іконопису чисельно приростала тільки з місцевих джерел. Характерною ознакою часу стало безкоштовне передання церковних старожитностей від організацій і дари окремих осіб. Співробітники музею з вдячністю згадують щедрого колекціонера-мецената М. С. Шевелева, завдяки якому музейна збірка ікон суттєво зросла як кількісно, так і якісно. Окрасою будь-якої колекції може бути, подарована М. С. Шевелевим ошатна російська ікона «Богородиця Тихвінська» середини XIX ст. зі срібним німбом та ажурних ризах, майстерно виконаних бісером, й вишукана, мініатюрного письма пам'ятка «Воскресіння Христово – Зішестя во ад з дванадцятими празниками «із Володимирських іконописних центрів Росії. Були надходження із місцевих слідчих відділів МВС, митниці. Незначне, але важливе збільшення зібрання здійснювалося за рахунок закупок у приватних осіб. Зокрема, у згаданий період придбані – рідкісна за сюжетом й технікою виконання ікона «Розп'яття Христа зі стразами апостолів», XVIII ст., Україна. Слобожанщина (?)); чудовий зразок старообрядницьких писем «Вогняне восходження св. пророка Іллі». XIX ст., Росія. Ветка; убрана срібним мереживним окладом «Богородиця Казанська». Перша третина XIX ст., Росія. Калуга.

Виставкова діяльність музею – важлива частина його загальної історії, історії тематичних колекцій і самостійних предметів збірки. Виставки у музеї завжди підсумовували важливі етапи роботи закладу з комплектування, дослідження, реставрації. Як свідчить досвід роботи у ДОХМ, експонування виставок, не тільки популяризувало зібрання, але й нерідко сприяло поповненню фондів. Перша виставка ікон, церковних книг, мідного лиття XVII століття відбулася у Донецькому обласному художньому музеї у 1988 р.. Це стало можливим завдяки пошавленню уваги громадськості до історії вітчизняної культури та церковного мистецтва, у часи святкування великої дати – 1000-річчя Хрещення Русі. Захід викликав чималу зацікавленість. За проханнями мешканців міста двічі подовжувались терміни роботи виставки. Гості музею по-новому відкривали

для себе цінність власних родинних ікон, з якихось причин забутих, і несли їх до музею. Виставка започаткувала тривалий процес передачі, дослідження, рятування й введення до наукового вжитку нововідкритих творів іконопису. Дідівські образи, привезені на Донеччину у складі сімейних пам'яток із різних куточків величезної країни заробітчанами, доволі часто не мали історії побутування. Іноді відвідувачі не знали ані на імені зображеного на них святого, ані на темі наданої для експертизи домашньої старожитності. Крім типових для нашого краю ікон Східної України приносили, самотні образи з Углича, Брянщини, Пскова, Ярославля, навіть Карабаху. За сюжетами превалювали зображення святого Миколая або Пресвятої Богородиці. Зустрічалися рідкі: двочастинна ікона «Розп'яття з Богородицею Страждених та св. Миколаєм Чудотворцем; Сім сплячих отроків Ефеських», XIX ст., Росія. Ветка; чотиричастинна ікона «Богородиця Казанська; Богородиця Всім Скорботним радість; Богородиця Одигітрія; св. Микола Чудотворець зі Спасом-Благе Мовчання», XIX ст., Росія. Ветка; образ «Свята Анастасія Римлянина з житієм», XIX ст., Росія. Ветка.

Завдяки виставковій роботі й непоганому фінансуванню початок 1990-х років в історії комплектування збірки сакрального мистецтва можна назвати періодом найбільших закупок. Максимальна частина оплачених надходжень до музею здійснилась саме у ці часи. Найцінніші придбання згодом посіли почесне місце в експозиції ДОХМ. У 1991 музею пощастило отримати до складу колекції іконопису дві рідкісні ікони з підписами: «Архангел Рафаїл – путівник» (Віктор Леонтьєв. кін. XIX ст., Південноросійські повіти) й «Архангел Михаїл зі св. Іуліаном, єпископом Кеноманійським і єпископом Павлом» (М. Сітнік. 1879 р., Центральна Росія). П'ять років потому завдяки спонсорам до музейної збірки надійшла реліквія, високої релігійної та історичної значущості – «Трійця Давньозавітна» (початок XX ст., Єрусалим). Гордість зібрання, невеличка ікона написана в академічному стилі на зрізі гілки Дуба Мамврійського, про що свідчать автентичні надписи, підпис та сургучна печатка на звороті.

Збільшена іконна колекція вимагала високофахової реставрації. До того ж потрібна була наукова обробка: атрибуція й систематизація. Під час групових виїздів до Донецька й у себе в майстернях фахівці Національного науково-дослідного реставраційного центру України (м. Київ) і його Львівської філії проводили роботу по кваліфікованому «лікуванню», а в деяких випадках, навіть рятуванню пам'яток старовинного мистецтва. Ікони проходили чистку від бруду та кіптю, від розкладеної й почорнілої оліфи. Було проведено закріплення фарбового шару, підґрунтя, дерев'яної основи. Доводилось видаляти пізні грубі поновлення, що приховували оригінальний живопис. Підсумком багаторічної копіткої реставраційної роботи стала експонована у Донецькому музеї в 1996 р. виставка «Відроджені до життя».

У наступному, 1997 р., було вирішено провести виставку «Воскресіння Христове». До її складу ввійшли ікони XVIII – поч. XX ст. з колекції ДОХМ та ікони, виконані сучасними донецькими майстрами. Одна частина експозиції, де були показані твори із музейної збірки, наочно засвідчила існуючу в пізні часи різноманітність художніх стилів, серед яких – слідування давньоруській традиції («Богоматір Тихвинська» XIX ст., Росія), вплив світського барокового живопису («Спас Вседержитель на престолі». XVIII ст., Росія, Московська школа), створення ікон в академічних традиціях («Гайна вечеря». XIX ст., Росія). Друга частина складалася з робіт як відомих донецьких митців, так і майстрів, тільки починаючих свою творчу діяльність. Твори було виконано за сталими іконографічними схемами, але у різній іконописній манері. Ікони «Чудо Георгія про змія» (1997 р.) Г. Жукова, «Благовіщення» (1997 р.) О. Попової, «Спас» (1997 р.) Ю. Теслі були написані для іконостасів відновлених церковних споруд та храмів, що тільки будувалися.

Збереження церковних старожитностей передбачає створення умов для їх побутування і забезпечення охорони. Про це відомо не тільки музейним співробітникам. Для того, щоб захистити святині від руйнування та викрадання, представники так званих, церковних двадцятків, звертались до музейників із численними проханнями прийняти храмові ікони на постійне чи тимчасове зберігання. Таким чином було врятовано «Богородицю Усіх Скорботних Радість» (Пер. пол. XIX ст., Росія) у карбованому срібному окладі й напрочуд майстерно написану святкову „Богородицю Неопалима Купіна» (XIX ст., Росія. Ветка).

У травні 2000 р. в історії Донецького обласного художнього музею відбулася довгоочікувана подія – урочисте відкриття в постійній експозиції музею іконної зали за участю Високопреосвященнейшого Іларіона, митрополита Донецького та Маріупольського (УПЦ). У невеликому приміщенні було розташовано 27 ікон та декілька експонатів обрядової декоративно-прикладної творчості.

Сьогодні в колекції сакрального мистецтва ДОХМ – більше ста ікон XVII–поч. XX ст., біля тридцяти книг й півтора десятка предметів церковного вжитку (оклади та литво). Це маленька скарбниця, що має виняткове художньо-історичне значення для Донецького краю. Сформувалась вона таким чином, що кількісно переважають російські ікони. Ця частина музейного зібрання зацікавлює дослідників сакрального мистецтва, презентуючи ендемічні художні культури Російської Півночі, Середньої та Південної Росії, Уралу. Українських ікон небагато, але нечисленні пам'ятки викликають захоплення винятковою духовною силою і красою національного іконопису.

Процес поповнення фондів на початку XXI ст. значно сповільнився. Історія формування колекції ікон перейшла на новий рівень: уточнення атрибуції, групування за мистецькими й регіональними школами, мистецтвознавське і

богословське осмислення сакральних предметів як культових речей та творів мистецтва. У 2010 р. у Донецькому обласному художньому музеї було видано ґрунтовний каталог «Сто ікон із зібрання Донецького обласного художнього музею» за авторством провідного наукового співробітника Т. М. Панової⁴.

«Вікно у кращий світ»– таку назву мала одна із захоплених статей у донецькій пресі, коли 1 березня 2007 р. в музеї розпочала роботу виставка «Страсті Христові», де вперше в історії Донеччини було представлено понад вісімдесят унікальних творів сакральної спадщини Західної України XVII – XX ст.: ікони на полотні і дереві, літургійне шитво, дерев'яна скульптура, книги із однієї з найбільших за кількістю предметів сакрального мистецтва у нас в країні збірки «Студіон» монастиря Св. Архістратиґа Михаїла монахів Студитів у Львові⁵. Куратором заходу був доктор богослов'я, ієромонах Севастіян (Степан) Дмитрух. На сторінках книги відгуків відвідувачі дякували організаторам виставки „за отриману виняткову можливість на власні очі побачити, врятовані Богом та великим трудом, високомистецькі зразки унікальної духовної спадщини Київської Русі – України». Захід сприяв популяризації збиральницької, рятівної та дослідницької роботи музейників різних регіонів країни і поповненню колекції згодом.

У квітні 2014 р. до 75-річчя Донецького обласного художнього музею було проведено виставку «Величить душа моя Господа». Експозицію склали ікони Богородичної іконографії, стародруки й рукописи XVII – початку XX ст. в. із власних фондів музею. Представлені на виставці твори відображали особливості різних іконописних шкіл: Полтавщини, Слобожанщини, Західної України, Російської Півночі, старообрядницьких Мстьори й Ветки. Науковці ДОХМ прагнули привернути увагу мешканців та гостей міста до історії національної сакральної культури, в основі якої завжди була Віра, що спонукала кращі таланти до творення величних пам'яток людської думки й образотворчого мистецтва.

¹ Шитиков В. М. , Филатова В. П. Новые страницы в истории Донецкого областного художественного музея // Музей: история и современность: материалы областного научно-практического семинара 22 сент. 1999 г. – Донецк, 1999. – С. 8–10.

² Панова Т. М. Русская и украинская живопись XVIII – начала XX века в собрании Донецкого областного художественного музея. Каталог собрания – Донецк: Фирма «Кардинал», 2003. – С. 5–16.

³ Третьякова М. В. Произведения из довоенного собрания Сталинского музея изобразительного искусства, спасенные донецким художником Е. Е. Грейлихом во время немецкой оккупации // Музейна колекція : формування, вивчення, зберігання, реставрація: зб. статей за матеріалами наук.-практ. конф., 11 жовт. 2010 р. – Донецьк, 2011. – С. 23–29.

⁴ Панова Т. М. Сто ікон із зібрання Донецького обласного художественного музею. Каталог – Донецьк: «Донбасс», 2010.

-
- ⁵ Подворна Л. С. Виставка зі Львівщини „Страсті Христові» // Меркурій. – 2007. – № 3. – С. 66–67.